

भारतीय नाणेबाजार

सादरकर्ते
आहेर नंदा बाळासाहेब
सहा. प्राध्यापक
वाणिज्य विभाग

अर्थ :

- नाणेबाजार ही अल्पकालीन वित्तीय व्यवहार करणारी बाजारपेठ असून अनेक वित्तीय घटकांच्या अल्पकालीन गरजांची पूर्तता कर्ज देण्याघेण्याच्या माध्यमातून घेतली जाते. याद्वारे राजकोषीय विपत्र, वाणिज्य पत्रक व ठेव प्रमाणपत्र इत्यादी सारखी विविध अल्पकालीन रोख निधीची साधने देवू केली जातात. नाणेबाजारामध्ये अशा वित्तीय संस्था आणि वितरकांचा समावेश होत असतो की ज्या संस्था बितरक हे अल्पकाळासाठी म्हणजे सर्वसाधारणपणे एका वर्षाकरिता निधी कर्जाऊ देतात किंवा घेतात.

व्याख्या

- मॅडन आणि डलर :
- नाणेबाजार म्हणजे अशी यंत्रणा की, ज्या मार्फत अल्पकालीन कर्जे दिली व घेतली जातात आणि एखाद्या विशिष्ट देशाच्या किंवा जगाच्या आर्थिक स्वरूपाच्या देण्या-घेण्याचे बरेचसे व्यवहार पूर्ण केले जातात. '

भारतीय नाणेबाजाराची वैशिष्ट्ये :

- १) अल्पकालीन पतबाजार:
- नाणेबाजारामध्ये फक्त अल्पकाळासाठीच निधी उपलब्ध करून दिला जातो. निधी हे १ दिवस, एक आठवडा किंवा तीन ते सहा महिने अशा थोड्याच कालावधीसाठी दिले जातात.

अविकसित उपबाजार :

- भारतीय नाणेबाजारातील परतबोलीचा कर्जबाजार, रोखेबाजार, हुडीबाजार, तारण कर्जबाजार हे उपबाजार अधिकमित स्वरूपात आहेत. न्यूयॉर्क, लंडन, टोकियो हे नाणेबाजार अधिक प्रगत आहेत. त्यामानाने भारतीय नाणेबाजाराच्या कोणत्याही उपबाजारांचा विकास झालेला नाही.

अविकसित हुंडी बाजार :

- हुंडी हे नाणेबाजारातील सर्वात महत्वाचे पतसाधन आहे. भारतीय नाणेबाजारात मोठ्या प्रमाणावर या हुंड्यांच्या खरेदीविक्रीचे व्यवहार होतात मात्र हा हुंडी बाजार पूर्णपणे विकसित झालेला नाही. त्यामुळे हुंडी बाजाराचा अपूर्ण विकास हे भारतीय नाणेबाजाराचे एक वैशिष्ट्य मानले जाते.

ठरावीक ठिकाण नसणे

- नाणेबाजाराचे असे कोणतेही ठरावीक ठिकाण नाही जेथे धनको आणि ऋणको एकत्र येऊ शकतील. या दोघांतील वाटाघाटी/ बोलणी नेहमी टेलिफोन, टेलिग्राम तसेच त्यासाठी असणाऱ्या इतर भागांनीच होते त्यामुळे व्यवहाराला मर्यादा येतात.

भिन्न व्याजदर

- भारतीय नाणेबाजारातील कर्जावरील भिन्न व्याजदर हे त्याचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य समजले जाते. असंघटित आणि विखुरलेल्या नाणेबाजारात व्याजदराच्या नियमांचे काटेकोर नियमन होणे अवघड आहे तसेच येथे आर्थिक साधनांची टंचाई असते. त्यामुळे काही ठिकाणी हा व्याजदर १५% तर काही ठिकाणी ५०% सुद्धा आढळतो.

- आर्थिक क्षेत्राच्या विकासास मदतदेशातील शेती, उद्योग व सेवा क्षेत्राच्या विकासास नाणेबाजार मदत करतो. शेतकरी, उद्योजक, व्यापारी वगैरेना वेगवेगळ्या कारणांसाठी व कालावधीसाठी भांडवलाची आवश्यकता असते. अल्पकालीन भांडवलाची त्यांची गरज नाणेबाजारामार्फत पूर्ण केली जाते. शेतकऱ्यांना शेतातील मजुरांचे वेतन देण्यासाठी, बी-बियाण्यांच्या खरेदीसाठी खेळत्या भांडवलाची आवश्यकता असते. उद्योजक, व्यापारी यांना अल्पकालीन देणे देण्यासाठी खेळत्या भांडवलाची गरज असते. अशा प्रकारचे भांडवल नाणेबाजाराच्या वेगवेगळ्या उपबाजारातून उपलब्ध होते.

सरकारच्या कर्जाच्या गरजेची पूर्तता

:

- सरकारला आवश्यक असलेल्या अल्पकालीन कर्जाची गरज नाणेबाजारामार्फत पूर्ण होते. जेव्हा उत्पन्न व खर्चाचा मेळ बसत नाही तेव्हा सरकारला कर्जाची आवश्यकता भासते. नाणेबाजारातून अल्पकालीन स्वरूपाची कर्जे सरकारला घेता येतात. सरकार कोषागार विपत्राची विक्री करून अशी कर्जे घेत असते. सरकारला मध्यवर्ती बँकेकडून पैसा उपलब्ध होऊ शकतो; परंतु त्यामुळे देशातील चलनाचा पुरवठा वाढून चलनवाढ होण्याची शक्यता असते; परंतु सरकार नाणेबाजारातून कर्ज घेत असल्याने अर्थव्यवस्थेत चलनवाढ होत नाही.

व्यापारी व सहकारी बँकांना मदत :

- व्यापारी व सहकारी बँकांकडे कर्ज देण्यासाठी निधी उपलब्ध असतो, तसेच अनेक बँकांना अल्पकालीन कर्जाची आवश्यकताही असते. अशा वेळी व्यापारी व सहकारी बँकांना आपल्याकडील उपलब्ध निधी कर्जाकडे देण्यासाठी आणि आवश्यकता असेल तेव्हा कर्ज उभारण्यासाठी नाणेबाजाराची मदत होते. या बँकांकडे जमा झालेल्या ठेवीपैकी काही रक्कम ठेवीदारांनी मागणी करताच त्यांना परत करण्यासाठी बँका स्वतःजवळ ठेवतात.

गुंतवणूकदारांना नाणेबाजारामुळे गुंतवणुकीची संधी :

- गुंतवणूक करू इच्छिणाऱ्या व्यक्ती, बँका व संस्था यांना त्यांच्याकडे उपलब्ध झालेल्या कर्जाऊ रकमांची क्विया निधींची गुंतवणूक करण्याची संधी उपलब्ध होते. नाणेबाजारात अल्प मुदतीसाठी गुंतवणूक करून या घटकांना उत्पन्न मिळविता येते. अल्प मुदतीसाठी सुरक्षित व फायदेशीर गुंतवणुकीची संधी वेगवेगळ्या व्यक्ती बँका व इतर संस्थांना नाणेबाजारामुळे मिळते. त्यातून त्यांना लाभ मिळविता येतो.

पतनियंत्रणाच्या कार्यात हातभार :

- पतनियंत्रण करणे हे मध्यवर्ती बँकेचे एक महत्त्वाचे कार्य आहे. अर्थव्यवस्थेत पैशाचा पुरवठा आवश्यकतेपेक्षा वाढणार नाही व गरजेपेक्षा कमी पडणार नाही याची काळजी मध्यवर्ती बँकेला घ्यावी लागते. पैशाच्या पुरवठ्यात विधिग्राह्य पैसा व पतपैसा यांचा समावेश होतो. विधिग्राह्य पैशाच्या पुरवठ्यावर मध्यवर्ती बँकेचे नियंत्रण असते; परंतु व्यापारी बँका पतनिर्मिती करून पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ करू शकतात.

भारतीय नाणेबाजारातील सहभागी घटक :

- अ) नाणेबाजाराचे संरचित क्षेत्र :
- १) मागणी करताच मिळणाऱ्या पैशाचा बाजार : या बाजारात अत्यंत अल्पकाळासाठी म्हणजे १४ दिवसापर्यंतच्या कर्जाचा पुरवठा केला जातो. असे कर्ज साधारणपणे कर्ज घेणाऱ्याला मागता क्षणीच परत करावे लागते. या बाजारात भाग दलाल, व्यापारी इत्यादी लोक व्यापारी बँकांकडून अगदी अल्प मुदतीची कर्जे घेतात.

२) व्यापारी हुंडी बाजार

- संघटित क्षेत्रातील दुसरा घटक म्हणजे व्यापारी हुंडी बाजार होय. हा भारतीय नाणेबाजाराचा एक उपबाजार आहे. या बाजारामध्ये व्यापारी बँका व विदेशी विनिमय बँका हुंड्या वटविण्याचे किंवा हुंड्यांच्या खरेदी-विक्रीचे व्यवहार करतात. यामध्ये खासगी उद्योगपती, भागीदारी संस्था किंवा व्यापारी यांच्या देवाण-घेवाणीतून निर्माण होणाऱ्या हुंड्या वटविण्याचे किंवा विकृत घेण्याचे व्यवहार केले जातात.

३) कोषागार हुंडी बाजार :

- आज कोषागार विपत्रे किंवा शासकीय विपत्रे विपत्र बाजाराचा महत्त्वाचा भाग बनलेला आहे. आजच्या या आधुनिक काळात एकूण राष्ट्रीय खर्चाचा महत्त्वपूर्ण भाग सार्वजनिक खर्च ठरलेला आहे. असा खर्च वर्षभर सातत्याने केला जातो. मात्र सार्वजनिक उत्पन्नाचा भाग म्हणजेच सार्वजनिक महसूल किंवा कर महसूल हा साधारणपणे वर्षाअखेर वसूल केला जातो. म्हणजेच हा भाग विलंबित असतो. या मुद्द्या काळामध्ये जर शासनाला पैशाची गरज भासली तर तात्पुरती व्यवस्था म्हणून अल्पकालीन वचनपत्रांच्या साधनेने ती भागविली जाते. अशी कोषागार विपत्रे म्हणजे अल्पकालीन शासकीय रोखे जे सामान्यतः ९० दिवसांच्या मुदतीचे असतात.

४) ठेव प्रमाणपत्र बाजार :

- ठेवीचे प्रमाणपत्र म्हणजे अशा प्रकारची वचनपत्राच्या स्वरूपातील पावती जी बँकेकडून विशिष्ट व्याज दराला विशिष्ट कालावधीसाठी जे काही निधी घेतले जातात त्या निधीबद्दल दिली जाते.
- ठेवींच्या दर्शनी मूल्यावर हा दाखला सूट देऊन दिला जातो आणि तो बटवड्याने किंवा पृष्ठांकनाने हस्तांतरणीय असतो. हे ठेवी दाखले चलनक्षम आहेत. त्यामुळे ते बँका आणि गुंतवणूकदार या दोघांसाठी आकर्षण ठरते.

५) व्यापारी पतपत्र बाजार

- १९९० पासून रिझर्व्ह बँकेने व्यापारी पतपत्रे काढण्यास परवानगी दिली. यामागे उच्च दर असलेल्या संयुक्त कर्जदारांना त्यांच्या अल्प मुदतीच्या कर्जांमध्ये विविधता निर्माण करता यावी व त्यांना असे पतसाधन पुरवावे या हेतूने व्यापारी पतपत्रांना परवानगी देण्यात आली. नोंदीत झालेल्या कंपन्यांना ५ कोटी रुपयांवर जर कामचलाऊ भांडवलाची आवश्यकता असेल तर या कंपन्या व्यापारी पतपत्रे काढू शकतात. ही पतपत्रे २५ लाख रुपयांच्या पटीत जास्तीतजास्त पाच कोटी रुपयांपर्यंत काढता येतात आणि कमीत कमी एक कोटी रुपयांपर्यंत अशी पतपत्रे काढता येतात. या पतपत्राचा कालावधी ३ महिने ते ६ महिने इतका असतो.

नाणेबाजार परस्परनिधी

- १९९२ मध्ये भारतीय रिझर्व्ह बँकेने नाणेबाजार म्युच्युअल फंडाची योजना सुरू केली. या योजनेचे उद्दिष्ट म्हणजे व्यक्तिगत गुंतवणूकदाराला गुंतवणुकीकरिता योग्य ती संधी पुरविणे. रिझर्व्ह बँकेने या योजनेमध्ये काही मार्गदर्शक सूचनांनुसार शिथिलता आणली. त्यानुसार बँका, वित्तीय संस्था आणि खासगी क्षेत्रातील इतर संस्था यांना स्वतःचे नाणेबाजार म्युच्युअल फंड किंवा मनी मार्केट म्युच्युअल फंड उभारता येतात. या संस्थांना १९९६ च्या एप्रिलपासून युनिटस् काढण्याची परवानगी देण्यात आलेली आहे.

रिझर्व्ह बँकेचे पुनखरेदी करार

- पुनखरेदी करार म्हणजे सरकारी रोख्यांची नंतर पुनखरेदी करण्याकरिता विक्री करणे होय. १० डिसेंबर १९९२ रोजी रिझर्व्ह बँकेने असा उपक्रम जारी केला. अल्पकालीन तरलतेवर परिणाम करण्यासाठी ही कार्यपध्दती रिझर्व्ह बँकेने अमलात आणली. फेब्रुवारी १९९५ पर्यंत रिझर्व्ह बँक रोख राखीव निधीचे प्रमाण राखण्यासाठी १४ दिवसांचा पुनखरेदी व्यवहार करण्यात गुंतलेली होती.

ब) नाणेबाजाराचे असंरचित क्षेत्र :

- १) सावकार:सावकार हा भारतीय नाणेबाजाराच्या असंघटित क्षेत्रातील महत्त्वाचा घटक आहे शेती वित्तपुरवठ्यात व ग्रामीण भागात सावकाराचे स्थान महत्त्वाचे आहे. सावकार ठेवी स्वीकारीत नाहीत, तर ते स्वतःकडे असलेल्या निधीतून कर्जपुरवठा करतात. जमीन, सोने वगैरेंच्या तारणावर सावकारांकडून कर्जपुरवठा केला जातो. मात्र, सावकाराकडून कर्जावर अधिक व्याज आकारले जाते.

२) देशी बँकर

- देशी बँकर म्हणजे वैयक्तिक किंवा खासगी फर्मस् असतात ज्या ठेवी स्वीकारतात आणि कर्ज देतात आणि अशा प्रकारे बँक म्हणून काम करतात. त्यांच्या कार्यावर नियंत्रण नसते, त्यामुळे असंघटित नाणेबाजाराचा तो एक भाग बनला आहे. गेल्या दोन-तीन दशकांपासून व्यापारी बँका आणि सहकारी बँकांशी त्यांना स्पर्धा करावी लागत आहे. हे लोक छोट्या-छोट्या व्यापार्यांच्या आणि उत्पादकांच्या वित्त गरजा तातडीने भागवितात.

३) बिगर बँक व्यवसायी वित्तीय कंपन्या

- 1) कर्ज किंवा वित्तपुरवठा कंपन्या :या कंपन्या मोठ्या प्रमाणावर वित्त उभारणी करतात. त्यांच्या भांडवलात खालील बाबींचा समावेश होतो.
 - १) कर्ज घेणे.
 - २) ठेवी.
 - ३) स्वतःचे निधी.या कंपन्या ठेवींवर अधिक व्याज देतात तसेच ठेवीदारांना आकृष्ट करण्यासाठी काही संप्रेरकेही देतात.

चिट फंड / चिट्ठी निधी :

- या संस्था म्हणजे वचत संस्था होत. यांचे अनेक प्रकार असतात. या चिट फंडचे नियमित सदस्य असतात. जे ठरावीक कालावधीत वर्गणी भरत असतात. असा जमा झालेला निधी त्यांनी ठरविलेल्या निकषावर या सदस्यांपैकी एका सदस्याला दिला जातो. साधारणपणे अशा सदस्याची निवड चिट्ठी टाकून केली जाते किंवा लिलावाने केली जाते. केरळ आणि तामिळनाडू या राज्यांमध्ये असा व्यवसाय जास्त लोकप्रिय आहे.

निधी

- दक्षिण भारतामध्ये निधी व्यवहार चालतात. हा एक प्रकारचा परस्पर निधीचाच प्रकार असतो. अनियंत्रित पतबाजारात असे व्यवहार चालतात. याबाबत किती रुपयांचा व्यवहार होतो, याची माहिती फारशी कोणाला मिळत नाही.

आभार